

บทที่ 5

สรุปผล อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเพื่อพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาในระดับก่อนประถมศึกษา ตามแนวคิดวอลดอร์ฟ โดยมีวัตถุประสงค์ของการวิจัย เพื่อพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาในระดับก่อนประถมศึกษา ตามแนวคิดวอลดอร์ฟ กลุ่มตัวอย่างเป็นนักเรียนระดับชั้นอนุบาล 2 โรงเรียนนาวิกโยธินบูรณะ จำนวน 40 คน ภาคเรียนที่ 2 ปีการศึกษา 2547 ดำเนินการทดลองโดยใช้แนวทางของแบบแผนการทดลองแบบ A-B-A Design โดยแบ่งเป็น 3 ระยะ คือ ระยะเส้นฐาน ระยะดำเนินการทดลอง ระยะติดตามผล สถิติที่ใช้ในการวิจัย ค่าเฉลี่ย ($\bar{X}$) ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (SD) และขนาดของผล (ES)

สรุปผลการวิจัย

หลักสูตรสถานศึกษาในระดับก่อนประถมศึกษา ตามแนวคิดวอลดอร์ฟ ที่ผู้วิจัยพัฒนาขึ้นนั้น สรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

1. ได้หลักสูตรสถานศึกษาที่มีคุณภาพสูง หลักสูตรมีความสอดคล้องกับความต้องการของชุมชน เหมาะสมกับผู้เรียน และสามารถนำไปใช้จัดการเรียนรู้ในสถานศึกษาได้ องค์ประกอบของหลักสูตรมีความสอดคล้องกันดี

2. ผลของการทดลองใช้หลักสูตรพบว่า

ขนาดของผลค่าเฉลี่ยของพัฒนาการด้านร่างกาย ระยะดำเนินการทดลองกับระยะเส้นฐาน ระยะติดตามผลกับระยะเส้นฐาน และระยะติดตามผลกับระยะดำเนินการทดลอง มีค่าต่ำกว่าเกณฑ์

ขนาดของผลค่าเฉลี่ยของพัฒนาการด้านอารมณ์-จิตใจ สังคม ระยะดำเนินการทดลองกับระยะเส้นฐานและระยะติดตามผลกับระยะเส้นฐาน มีค่าสูงกว่าเกณฑ์ ส่วนระยะติดตามผลกับระยะดำเนินการทดลอง มีค่าต่ำกว่าเกณฑ์

ขนาดของผลค่าเฉลี่ยของพัฒนาการด้านสติปัญญา ระยะดำเนินการทดลองกับระยะเส้นฐาน มีค่าสูงกว่าเกณฑ์ ในระยะติดตามผลกับระยะเส้นฐานและระยะตามผลกับระยะดำเนินการทดลอง มีค่าต่ำกว่าเกณฑ์

อภิปรายผลการวิจัย

ผู้วิจัยได้ดำเนินการพัฒนาหลักสูตรอย่างเป็นระบบและเป็นขั้นตอน จึงทำให้ได้ผลดังนี้

1. ได้หลักสูตรสถานศึกษาที่มีคุณภาพสูง หลักสูตรมีความสอดคล้องกับความต้องการของชุมชน เหมาะสมกับผู้เรียน และสามารถนำไปใช้ในการจัดการเรียนรู้ในสถานศึกษาได้ องค์ประกอบของหลักสูตรมีความสอดคล้องกันดี เป็นผลอันเนื่องมาจากผู้วิจัยได้ทำการศึกษาวิเคราะห์หลักสูตรแม่บท คือ หลักสูตรการศึกษาปฐมวัย พุทธศักราช 2546 พบว่าแนวคิดและหลักการจัดการศึกษาปฐมวัยกำหนดไว้กว้างๆ เพื่อเปิดโอกาสให้สถานศึกษาสามารถนำแนวคิดทางการศึกษาที่สอดคล้องมาจัดทำและพัฒนาขึ้นเป็นหลักสูตรสถานศึกษาตามความเหมาะสมและความต้องการของสถานศึกษาได้ ซึ่งการวิเคราะห์หลักสูตรแม่บทนี้ถือว่าเป็นขั้นตอนของการเริ่มต้นในกระบวนการพัฒนาหลักสูตร (ธารง บัวศรี, 2542, หน้า 154)

ผู้วิจัยยังได้ดำเนินการสำรวจความต้องการพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาของกลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ ครูผู้ปฏิบัติการสอนในระดับก่อนประถมศึกษา คณะกรรมการโรงเรียน ผู้บริหารโรงเรียน และผู้ปกครองนักเรียนในระดับก่อนประถมศึกษา มีความเห็นตรงกันว่า แนวคิดทางการศึกษา วอลดอร์ฟซึ่งเป็นแนวคิดวอลดอร์ฟมีจุดมุ่งหมายช่วยให้มนุษย์ได้บรรลุศักยภาพสูงสุดที่ตนมี พัฒนามนุษย์ให้เป็นมนุษย์ที่ดี มีสังคมที่สมบูรณ์ โดยเน้นในเรื่องของจิตวิญญาณ อารมณ์ สังคม ร่างกาย สติปัญญา ให้พัฒนาไปพร้อมกันอย่างสมดุลและเหมาะสมกับอายุ มีพลังสร้างสรรค์ใฝ่รู้ ตลอดเวลา เด็กรับรู้ได้ทั้งหมดทั้งตัวแบบของคร่ำรวม (พร พันธุ์โอสด, 2543, หน้า 5) สามารถนำมาปรับใช้ได้และพัฒนาขึ้นเป็นหลักสูตรสถานศึกษาได้และสอดคล้องกับที่ รุ่ง แก้วแดง (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน, 2543, หน้า 2) การเรียนรู้ตามแนวคิดวอลดอร์ฟนั้น สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในบริบทของสังคมไทยได้ โดยเป็นการถ่ายทอดแนวคิดสู่การปฏิบัติ ที่มุ่งเน้นการจัดประสบการณ์ สิ่งแวดล้อมที่ดี และให้เด็กได้ลงมือปฏิบัติสิ่งต่างๆ ด้วยตนเอง เพื่อพัฒนาศักยภาพที่มีอยู่ในตัวเด็กผู้วิจัยนำผลการศึกษาข้อมูลพื้นฐานมาเป็นข้อมูลในการกำหนดโครงสร้างหลักสูตร โดยองค์ประกอบของหลักสูตรสถานศึกษาที่ผู้วิจัยได้พัฒนาขึ้น ได้แก่ ความเป็นมาของหลักสูตร หลักการของหลักสูตร จุดมุ่งหมายของหลักสูตร สารการเรียนรู้ของหลักสูตร แนวทางจัดกิจกรรม การเรียนการสอน การวัดผลและประเมินผล โดยผู้วิจัยได้จัดองค์ประกอบของหลักสูตร ให้มีความเหมาะสม ครบถ้วนสอดคล้องกัน ซึ่ง ธารง บัวศรี (2542, หน้า 8) ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับการจัดองค์ประกอบของหลักสูตรว่า ถ้าหากหลักสูตรใดมีองค์ประกอบของหลักสูตร ที่ไม่ครบถ้วนก็จะทำให้ผู้ใช้หลักสูตร ไม่สามารถนำหลักสูตรไปใช้อย่างได้ผล และเมื่อนำโครงสร้างหลักสูตรที่พัฒนาขึ้นไปให้ผู้เชี่ยวชาญประเมินความเหมาะสม ผลปรากฏว่า ส่วนประกอบของโครงสร้าง

หลักสูตรส่วนใหญ่มีความเหมาะสมที่จะนำไปใช้อยู่ในระดับมาก ยกเว้น ความเหมาะสมของ ประสพการณ์สำคัญมีระดับความเหมาะสมปานกลาง ทำให้ผู้วิจัยต้องศึกษาเพิ่มเติมและทำความเข้าใจเกี่ยวกับการเขียนประสพการณ์สำคัญ ดังที่ กรมวิชาการ (2546, หน้า15) ได้อธิบายว่า ประสพการณ์สำคัญ จะช่วยทำให้ผู้สอนเข้าใจเด็กปฐมวัยว่าต้องทำอะไร เรียนรู้สิ่งต่าง ๆ รอบตัว อย่างไร และทุกประสพการณ์มีความสำคัญอย่างมากต่อการพัฒนาการของเด็ก ช่วยแนะผู้สอนในการ สังเกต สนับสนุนและวางแผนการจัดกิจกรรมให้เด็ก ประสพการณ์สำคัญที่กำหนดไว้ในหลักสูตร มีความสำคัญต่อการสร้างองค์ความรู้ของเด็ก ผู้วิจัยจึงต้องศึกษาเพิ่มเติมและทำความเข้าใจเกี่ยวกับการเขียนประสพการณ์สำคัญในหลักสูตร

นอกจากนี้เมื่อพิจารณาถึงความเหมาะสมและความสอดคล้องของ โครงร่างหลักสูตร พบว่า หลักสูตรมีความเหมาะสมและมีความสอดคล้องเป็น ไปตามเกณฑ์ที่กำหนด ทั้งนี้เนื่องจากการพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาดังกล่าวนี้ ได้ดำเนินการตามกระบวนการวิจัยและพัฒนาอย่างมีระบบและเป็นขั้นตอนตามกระบวนการพัฒนาหลักสูตรของสจิด อุทรานันท์ (2532, หน้า 38) เริ่ม ตั้งแต่ การศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐาน เพื่อให้ได้โครงร่างหลักสูตรที่มีความเหมาะสมกับ ความต้องการ แล้วให้ผู้เชี่ยวชาญแต่ละคนได้พิจารณาโครงร่างหลักสูตร และเมื่อพบข้อบกพร่อง หรือข้อเสนอแนะเพิ่มเติมในส่วนใดก็นำไปปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมใน โครงร่างหลักสูตรก่อนที่จะ นำไปทดลองใช้

ในส่วนของการประเมินหลักสูตรสถานศึกษาในระดับก่อนประถมศึกษาตามแนวคิด วอลดอร์ฟ ที่ผู้วิจัยพัฒนาขึ้นนี้เป็นหลักสูตรที่ได้รับการประเมินและปรับปรุงแก้ไขอย่างต่อเนื่อง ตามลำดับ แล้วจึงนำไปทดลองใช้กับนักเรียนกลุ่มตัวอย่าง จนได้หลักสูตรที่มีคุณภาพตามเกณฑ์ที่ กำหนดไว้ทุกประการ ทั้งนี้เพราะว่า ผู้วิจัยได้ดำเนินการพัฒนาหลักสูตรอย่างมีระบบ และเป็น ขั้นตอนตามกระบวนการพัฒนาหลักสูตร จนทำให้ได้หลักสูตรที่มีความเหมาะสมกับสภาพ ความเป็นจริงของท้องถิ่นและสามารถนำไปใช้ได้จริงในสถานศึกษา

2. ผลการทดลองใช้หลักสูตร จากการทดลองใช้หลักสูตรจำเป็นต้องทดลองกลุ่มตัวอย่าง จริง แม้ว่ากระบวนการในการพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาได้ดำเนินการอย่างถูกต้องตามขั้นตอนและมีระบบ รวมทั้งได้รับการประเมินและเสนอแนะที่เป็นประโยชน์จากผู้เชี่ยวชาญแล้ว ทั้งนี้เพราะ หลักสูตรสถานศึกษาที่ได้พัฒนาขึ้นมานี้ เป็นเพียงหลักสูตรที่ผู้วิจัยและผู้เชี่ยวชาญมีความเห็นว่า มีความเหมาะสมและสอดคล้องกันขององค์ประกอบภายในหลักสูตร โดยอาศัยข้อมูลจากเอกสาร ตำรา งานวิจัยและประสพการณ์ที่มีอยู่เท่านั้น หลักสูตรสถานศึกษาที่ยังไม่ได้เอาไปใช้กับกลุ่ม ตัวอย่างจริง จึงยังไม่สามารถที่จะกล่าวได้ว่าเป็นหลักสูตรที่เหมาะสมนำไปใช้ได้ทันที การทดลองใช้ หลักสูตรสถานศึกษากับกลุ่มตัวอย่าง จึงเป็นการประเมินผลการใช้หลักสูตรว่า สามารถดำเนินการให้

บรรลุผลตามจุดมุ่งหมายของหลักสูตร ที่กำหนดไว้ได้หรือไม่ ในการทดลองใช้หลักสูตรสถานศึกษา ที่ผู้วิจัยพัฒนาขึ้นกับกลุ่มตัวอย่างคือ นักเรียนระดับชั้นอนุบาล 2/3 โรงเรียนนาวิกโยธินบูรณะ อำเภอสัตหีบ จังหวัดชลบุรี จำนวน 40 คน ปรากฏผลดังนี้

จากการเปรียบเทียบความแตกต่างขนาดของผลของค่าเฉลี่ยพัฒนาการในแต่ละด้าน พบว่า

1. พัฒนาการด้านร่างกายพบว่า พัฒนาการด้านร่างกายไม่แตกต่างกันในระยะดำเนินการทดลองกันระยะพื้นฐาน ระยะติดตามผลกับระยะพื้นฐานและระยะติดตามผลกับระยะดำเนินการทดลอง ทำให้เห็นว่าการทดลองใช้หลักสูตรสถานศึกษาส่งผลต่อพัฒนาการด้านร่างกายไม่เด่นชัด ดังที่ เยาวพา เดชะคุปต์ (2540, หน้า 16) ได้กล่าวไว้ว่าพัฒนาการด้านร่างกาย หมายถึงการเจริญเติบโตของร่างกาย การเปลี่ยนแปลงของร่างกายของเด็กวัยก่อนประถมศึกษา ส่วนที่พัฒนามาก ได้แก่ วุฒิภาวะของระบบประสาท กล่าวคือกล้ามเนื้อมัดต่าง ๆ ทั้งกล้ามเนื้อใหญ่และกล้ามเนื้อเล็ก การจะพัฒนาด้านร่างกายให้ได้ผลดีนั้น เด็กวัยนี้ควรได้วิ่งเล่นออกกำลังกายอย่างเพียงพอเพื่อช่วยพัฒนากล้ามเนื้อใหญ่ ส่วนการพัฒนาากล้ามเนื้อเล็กนั้นควรส่งเสริมให้ทำกิจกรรมที่ต้องใช้การหยิบจับอย่างสม่ำเสมอ และใช้ระยะในการพัฒนายาวนานอย่างต่อเนื่องจึงจะเห็นผลการพัฒนาเด่นชัด

พบว่าการทดลองใช้หลักสูตรสถานศึกษาส่งผลต่อพัฒนาการด้านร่างกายไม่เด่นชัด เนื่องจากมีข้อจำกัดในเรื่องระยะเวลา เพราะการจะสังเกตพัฒนาการด้านร่างกายจำเป็นต้องใช้ระยะเวลาในการพัฒนายาวนานอย่างต่อเนื่อง

2. พัฒนาการด้านอารมณ์-จิตใจ สังคม พบว่า พัฒนาการด้านอารมณ์-จิตใจ สังคมแตกต่างกันในระยะดำเนินการทดลองกับระยะพื้นฐานและระยะติดตามผล กับระยะพื้นฐาน ทำให้เห็นว่าการทดลองใช้หลักสูตรสถานศึกษาส่งผลต่อพัฒนาการด้านอารมณ์-จิตใจ สังคมอย่างเด่นชัด ดังที่ พร พันธุ์โอสถ (2543, หน้า 3) กล่าวว่าแนวคิดวอลดอร์ฟนั้นมุ่งเน้นในเรื่องของจิตวิญญาณ อารมณ์ สังคม โดยมีจุดมุ่งหมายช่วยให้มนุษย์ได้บรรลุศักยภาพสูงสุดที่ตนมี พัฒนามนุษย์ให้เป็นมนุษย์ที่ดี มีพลังสร้างสรรค์ใฝ่รู้ตลอดเวลา พัฒนาการด้านอารมณ์-จิตใจ สังคม ไม่แตกต่างกันในระยะติดตามผลและระยะดำเนินการทดลอง ทำให้เห็นถึงความคงทนของพัฒนาการด้านอารมณ์-จิตใจ สังคม ดังที่ วิณา ก๊วยสมบุญ (2542, หน้า 212) กล่าวว่า แนวคิดวอลดอร์ฟนั้นจะมีการนำบทเพลง บทกลอนและนิทาน ประกอบการทำกิจกรรม เนื้อหาที่ใช้จะเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับ ธรรมชาติ ฤดูกาล วัฒนธรรมประเพณี และวิถีชีวิตของคน และเชื่อว่าบทกลอน บทเพลงและการเล่านิทานจะเป็นกิจกรรมที่สามารถสื่อความหมายของจริยธรรม คุณธรรมต่าง ๆ เข้าไปในจิตวิญญาณของเด็กได้ โดยที่เด็กไม่รู้สึกรู้สีกตัว การเล่านิทาน การท่องบทกลอน การร้องเพลง ซ้ำ ๆ กันทุก ๆ วัน ด้วยจังหวะที่เหมาะสม ทำให้นิทาน บทกลอนและเพลงค่อย ๆ ซึมผ่านเข้าไปในตัวเด็ก ส่งผลต่อการพัฒนาการทางด้านจิตใจของเด็กในระยะยาว สอดคล้องกับที่ พร พันธุ์โอสถ

(2543, หน้า 22) ที่กล่าวไว้ว่านิทาน บทเพลง บทกลอนจะช่วยส่งเสริมจินตนาการของเด็ก พร้อมกันนั้นเด็กจะสามารถเรียนรู้ภาษา วัฒนธรรม จริยธรรม และปลูกฝังจิตสำนึกของตนเองซึ่งจะส่งผลต่อการพัฒนาการด้านจิตใจในระยะยาว การฟังนิทานเป็นกิจกรรมที่สามารถฝึกสมาธิของเด็กได้ด้วย เช่นเดียวกับ อภิสิทธิ์ จรัสขนะเวช (2546, หน้า 5) ได้กล่าวไว้ว่าแนวคิดทางการศึกษาของวอลดอร์ฟ ให้เด็กได้เรียนรู้ความเป็นไปและความสวยงามของธรรมชาติ ผ่านบทกลอน บทเพลง เพื่อเป็นการล้อมเกล้าและยกระดับจิตใจมนุษย์ และการเล่านิทานจะเลือกเนื้อหาที่ความหมายแฝงอยู่เหมาะสมกับเด็ก สื่อถึง ฤดูกาล วัฒนธรรม คุณธรรม จริยธรรมและวิถีชุมชน

พบว่าการศึกษาใช้หลักสูตรสถานศึกษาส่งผลต่อการพัฒนาการด้านอารมณ์ – จิตใจ สังคม อย่างเด่นชัดมาก เนื่องจากแนวคิดทางการศึกษาของวอลดอร์ฟเป็นแนวคิดที่เน้นในเรื่องจิตวิญญาณและความรู้สึกและการสร้างทัศนคติที่ดีในตัวเด็ก ช่วยให้มนุษย์บรรลุศักยภาพสูงสุดที่ตนมีพัฒนามนุษย์ให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์

3. พัฒนาการด้านสติปัญญา พบว่า พัฒนาการด้านสติปัญญาแตกต่างกันในระยะดำเนินการทดลองกับระยะเสถียรภาพ ทำให้เห็นว่าการทดลองใช้หลักสูตรสถานศึกษาส่งผลต่อการพัฒนาการด้านสติปัญญาอย่างเด่นชัด ดังที่ พร พันธุ์โอสธ (2543, หน้า 7) ได้กล่าวไว้ว่าการใช้นิทาน บทกลอนและเพลงเป็นกิจกรรมที่สื่อความหมายของจริยธรรมแล้ว ยังสามารถเพื่อช่วยแก้ปัญหาของเด็กที่เกิดขึ้นในห้องเรียน โดยจงใจเล่านิทาน บทกลอน บทเพลงที่มีเนื้อหาแฝงปัญหาของเด็กที่เกิดขึ้นในห้องเรียน ให้เด็กได้ช่วยการคิดถึงผลที่เกิดจากการกระทำ หนทางการแก้ปัญหา และผลที่เกิดขึ้นจากการที่แก้ปัญหา ทำให้เด็กได้มีการพัฒนาด้านสติปัญญา สอดคล้องกับ อภิสิทธิ์ จรัสขนะเวช (2546, หน้า 5) ได้กล่าวไว้ว่า นิทานที่นำมาเล่าในชั้นอนุบาลจะเป็นนิทานประเภทเทพนิยายหรือนิทานปรัมปรา โดยมีความเชื่อว่านิทานประเภทนี้เหมาะสมกับระดับจิตสำนึกของเด็กที่อยู่ในสถานะกึ่งฝัน นิทานประเภทนี้จะแฝงความเข้าใจ ความคิดทางนามธรรมให้กับเด็ก โดยไม่รู้ตัว ภาพของเจ้าชาย เป็นตัวแทนของ “ความดี” ที่ฝ่าฟันหรือสู้กับอุปสรรคหรือปีศาจซึ่งเป็นตัวแทนของ “ความชั่ว” จนได้รับชัยชนะ ซึ่งเป็นบทสรุปที่ว่า “ความดีชนะความชั่วร้าย” จินตภาพภายในนิทานจะเป็นประสบการณ์ภายในจิตใจที่เกิดขึ้นกับเด็กทำให้เด็กรู้จักคิด ส่วนพัฒนาการด้านสติปัญญาไม่แตกต่างกันในระยะติดตามผลและระยะดำเนินการทดลอง ทำให้เห็นถึงความคงทนของพัฒนาการด้านสติปัญญา กล่าวคือ เด็กมีความคิดเชื่อมโยงสิ่งต่าง ๆ ที่ได้รับรู้มาจากการท่อง บทกลอน บทเพลง นิทาน และใช้ความคิดนั้น ๆ ในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ (กรมวิชาการ, 2546)

พบว่าการศึกษาใช้หลักสูตรสถานศึกษาส่งผลต่อการพัฒนาการด้านสติปัญญาอย่างเด่นชัดมาก เนื่องจากแนวคิดทางการศึกษาของวอลดอร์ฟเป็นแนวคิดที่เน้นในเรื่องของจิตวิญญาณและฝึกให้เด็กรู้จักคิดเชื่อมโยงสิ่งต่าง ๆ และใช้ความคิดนั้นในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ด้วย

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการนำหลักสูตรสถานศึกษาไปใช้

1. จากการทบทวนในครั้งนี้ เป็นการจัดทำหลักสูตรซึ่งสถานศึกษาทุกแห่งจะต้องจัดทำหลักสูตรขึ้นใช้เอง ครูผู้สอนหรือผู้จัดทำ จำเป็นต้องมีความรู้ ความเข้าใจในเรื่องการจัดทำและการพัฒนาหลักสูตร
2. การพัฒนาหลักสูตรจำเป็นต้องได้รับความช่วยเหลือจากทุกฝ่าย เช่น ชุมชน ครู นักเรียน และผู้บริหารทุกฝ่ายจึงต้องมีการประชาสัมพันธ์ ในแต่ละฝ่ายงานให้สัมพันธ์กัน จะทำให้หลักสูตรที่ได้รับการพัฒนาสมบูรณ์ยิ่งขึ้น
3. ในการพัฒนาหลักสูตรให้สอดคล้องกับความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง

ข้อเสนอแนะในการนำหลักสูตรสถานศึกษาไปใช้

1. ก่อนนำหลักสูตรไปใช้ครูหรือผู้ใช้นักเรียนควรศึกษารายละเอียดต่าง ๆ ของหลักสูตร และเอกสารประกอบหลักสูตรให้เข้าใจ เพื่อให้สามารถนำหลักสูตรไปใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพและเกิดประโยชน์สูงสุด
2. ระยะเวลาในการใช้หลักสูตร อาจมีการปรับขยายให้มากขึ้น เพื่อจะได้เห็นผลของพัฒนาการด้านร่างกาย ด้านอารมณ์ – จิตใจ สังคม ด้านสติปัญญา ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น
3. ควรมีการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่หลากหลายเพิ่มเติม ที่สอดคล้องกับฤดูกาล วัฒนธรรม ประเพณี จัดบรรยากาศให้เอื้อต่อการเรียนรู้และเลือกใช้สื่อการเรียนการสอนที่เป็นธรรมชาติที่เหมาะสมและสอดคล้องกับเนื้อหา
4. ควรจัดให้มีการประเมินหลักสูตรทุกครั้งที่มีการนำหลักสูตรที่พัฒนาขึ้นนี้ไปใช้ เพื่อให้ทราบถึงคุณภาพของหลักสูตร และนำข้อมูลจากการใช้หลักสูตรมาปรับปรุงแก้ไขต่อไป

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรมีการวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาในระดับก่อนประถมศึกษาตามแนวคิดวอลดอร์ฟ ในเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับประเพณีและวัฒนธรรมของท้องถิ่น
2. ควรมีการวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาตามแนวคิดวอลดอร์ฟในระดับชั้นประถมศึกษา
3. ควรมีการทำการวิจัยเกี่ยวกับการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการจัดการเรียนการสอนตามแนวคิดวอลดอร์ฟ